

Historia architektury kościoła w Kowalowie od jego powstania do końca II wojny światowej

Architectural history of the church in Kowalów from its foundation to the end of World War II

Wstęp

Architektura sakralna na obszarze współczesnego województwa lubuskiego przez długi czas pozostawała poza zakresem szeroko zakrojonych badań naukowych. Przyczyn tego stanu rzeczy należy upatrywać zarówno w peryferyjnym położeniu regionu względem głównych centrów kulturowych i artystycznych, jak i w braku dominującego ośrodka akademickiego zajmującego się systematycznym studium lokalnego dziedzictwa architektonicznego. W przeszłości nie ukształtował się tutaj znaczący ośrodek artystyczny, który mógłby wpływać na rozwój regionalnej sztuki sakralnej i promieniować na dalsze tereny Ziemi Lubuskiej. Przez pewien czas funkcję taką usiłował pełnić Frankfurt nad Odrą, jednak jego oddziaływanie pozostało ograniczone. Pod względem przynależności kulturowej i artystycznej województwo lubuskie wykazuje znaczną różnorodność, wynikającą z jego historycznych powiązań z sąsiednimi regionami. Północna część, od XIII wieku włączona w struktury Nowej Marchii, prezentuje wpływy charakterystyczne dla Pomorza Zachodniego oraz Brandenburgii. Wschodnie obszary wykazują z kolei zależności od tradycji architektonicznych Wielkopolski, natomiast południowa część regionu pozostaje pod silnym oddziaływaniem Dolnego Śląska. To właśnie tam można zaobserwować największe nagromadzenie zabytków architektury sakralnej. Wyniki raportu sporządzonego w 2004 roku w ramach ogólnopolskiego projektu inwentaryzacji i weryfikacji zasobu zabytków nieruchomych wykazały istnienie 3 651 obiektów wpisanych do rejestru zabytków. Spośród nich w części południowej znajduje się aż 2 859 obiektów, podczas gdy w części północnej zarejestrowano ich 756¹.

Zabytki architektury sakralnej województwa lubuskiego reprezentują różne okresy i style architektoniczne, począwszy od epoki romańskiej aż po czasy nowożytne. Brak jednak jednoznacznych świadectw materialnych dotyczących architektury tego obszaru przed

¹ B. Bielinis-Kopeć, *Charakterystyka zabytków architektury województwa lubuskiego*, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Zielonej Górze ([Charakterystyka zabytków architektury województwa lubuskiego - Lubuski Wojewódzki Konserwator Zabytków](#)) [dostęp: 25.02.2025].

pierwszą połową XIII wieku. Wprawdzie istnieją przekazy źródłowe wspominające o eremie benedyktyńskim w Międzyrzeczu z 1003 roku, lecz nie odnaleziono dotychczas jego materialnych śladów. Wśród zachowanych obiektów sztuki romańskiej szczególne miejsce zajmują wiejskie kościoły w południowej części województwa, w miejscowościach takich jak Stary Żagań, Iława czy Biedrzychowice Dolne. Charakteryzują się one typowym dla romańskiej architektury sakralnej układem przestrzennym – jednonawowym wnętrzem na planie prostokąta, zakończonym półkolistą absydą. Budowle te wzniesiono z kamienia polnego, z wyjątkiem kościoła w Iławie, który zbudowano z cegły w wątku wendyjskim. W podobnym okresie, około 1300 roku, powstały liczne kościoły granitowe w północnej części województwa lubuskiego, pozostające pod silnym wpływem architektury Pomorza Zachodniego. Budowle te, wznoszone na planie prostokąta, często z wyodrębnionym prezbiterium, charakteryzują się typowymi dla regionu rozwiązaniami stylistycznymi – potrójnymi wysmukłymi oknami ostrołukowymi w ścianie wschodniej oraz uskokowymi portalami w fasadzie i elewacjach bocznych. Niektóre z tych świątyń wyposażono w masywne wieże zachodnie, które podkreślały wertykalny charakter kompozycji. Do najważniejszych przykładów tego nurtu należą kościoły w Lubnie, Radowie, Wojcieszycach i Marwicach. Zestawienie to zamyka świątynia w Kowalowie, która pomimo swojego znaczenia, przez wiele stuleci nie stanowiła obiektu szczególnego zainteresowania ani ze strony historyków, ani badaczy architektury. Dopiero w XX wieku zaczęto gromadzić i publikować pierwsze informacje na temat tego obiektu, co pozwoliło na dalszy rozwój badań nad jej historią i strukturą².

Pierwsze zebrane dane na temat kościoła w Kowalowie pojawiły się w 1913 roku, kiedy to w ramach ogólnych badań nad obiektami sakralnymi regionu zaczęto dokumentować istniejące zabytki. Materiały te, mimo że stanowiły istotny krok w kierunku katalogowania obiektów historycznych, nie były jednak wystarczająco szczegółowe, by można było na ich podstawie przeprowadzić głębszą analizę architektoniczną czy historyczną kościoła³. Dopiero w 1964 roku, w wyniku pierwszej systematycznej próby ewidencji zabytków, opracowano pierwszą kartę ewidencyjną świątyni w Kowalowie⁴. Dokument ten, choć istotny, nadal nie obejmował szczegółowej analizy struktury budowli ani jej wnętrza, a raczej skupiał się na ogólnym stanie zachowania obiektu. Przełom w badaniach nad kościołem w Kowalowie nastąpił dopiero w latach 70. XX wieku, kiedy to Instytut Historii Architektury Sztuki i

² Ibidem.; T. Broniewski, *Historia architektury dla wszystkich*, Wyd. Ossolineum, Wrocław 1990.

³ W. Jung, W. Spak, *Die Kunstdenkmäler des Kreises Weststernberg*, Berlin 1913, s. 109-111.

⁴ Kościół filialny pw. św.św. Piotra i Pawła - Zabytek.pl [dostęp.25.02.2025].

Techniki Politechniki Wrocławskiej rozpoczął szczegółowe badania nad wiejskimi kościołami na tym obszarze, w tym także nad kościołem w Kowalowie⁵. Badania te, oparte na precyzyjnych pomiarach oraz analizach poszczególnych elementów konstrukcji świątyni, umożliwiły przeprowadzenie pierwszej próbnej rekonstrukcji bryły kościoła, obejmującej cały okres jego istnienia, od momentu powstania do lat 70. XX wieku. Dzięki tym badaniom udało się nie tylko określić pierwotną formę kościoła, ale także zidentyfikować późniejsze modyfikacje, które miały wpływ na jego dzisiejszy wygląd.

W 1976 roku kościół w Kowalowie został ponownie wpisany do rejestru zabytków, co miało na celu jego ochronę, jednak w tym procesie nie przeprowadzono gruntownej analizy historycznej ani architektonicznej⁶. Dopiero w 1983 roku, w wyniku planowanych prac remontowych, Czesław Wierzbicki, prowadzący inwentaryzację budowlaną, podjął się szczegółowego opracowania struktury kościoła. Jego opisy stanowiły podstawę dla późniejszych prac konserwatorskich i renowacyjnych, pozwalając na zachowanie najważniejszych elementów architektonicznych oraz wykonanie niezbędnych napraw⁷. W efekcie w roku 1989 opracowano nową kartę ewidencyjną, która uwzględniała nie tylko wyniki wcześniejszych prac, ale także nowe ustalenia dotyczące historii i konstrukcji obiektu⁸. Ta aktualizacja była niezbędna, aby dostosować dane do nowych odkryć oraz zmieniających się standardów ochrony zabytków, jednak nie wyczerpywała materii związanej z historią obiektu.

Ostatnie próby spisania losów zabytkowej świątyni podjęto w 1997 roku, w wyniku prac renowacyjnych prowadzonych po pożarze, który dotknął kościół rok wcześniej⁹. Opracowanie częściowo historyczne, skupiło się przede wszystkim na tym, jak pożar wpłynął na strukturę budowli oraz jakie zmiany konieczne były do wprowadzenia w celu przywrócenia obiektu do jego pierwotnego stanu. Praca ta uzupełniała wcześniejsze analizy, ale nadal nie oferowała

⁵ H. Golasz, T. Kozaczewski, R. Walczewski, *Kościół parafialny w Kowalowie [wyniki badań]. Rysunki*, Instytut Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 1975.

⁶ Archiwum parafii rzymskokatolickiej pw. św. Apostołów Piotra i Pawła w Kowalowie, *Decyzja w sprawie wpisania dobra kultury do rejestru zabytków*, 26.10.1976.

⁷ Cz. Wierzbicki, *Inwentaryzacja budowlana kościoła parafialnego pw. św. Piotra i Pawła w Kowalowie woj. gorzowskie*, Kowalów 1983.;

Cz. Wierzbicki, *Kosztorys szacunkowy na remont kościoła parafialnego w Kowalowie woj. gorzowskie*, Kowalów 1984.

⁸ W. Lopuch, G. Selecki, *Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa - kościół parafialny pw. Św. Piotra i Pawła w Kowalowie*, Szczecin, 1989.

⁹ K. Kalita-Skwirzyńska, *Kościół parafialny p.w. św. Piotra i Pawła w Kowalowie. Program prac konserwatorskich opracowany na zlecenie Urzędu Miasta i Gminy w Rzepinie*, Szczecin, 1997.

pełnego obrazu kościoła w kontekście jego historii od momentu powstania aż do czasów współczesnych.

Mimo licznych podejmowanych prób, do chwili obecnej nie powstało kompleksowe opracowanie, które w całości opisałoby dzieje kościoła w Kowalowie, uwzględniając zarówno jego historię architektoniczną, jak i kulturową. Niniejsza praca ma na celu wypełnienie tej luki, zbierając wszystkie dostępne materiały dotyczące świątyni w Kowalowie, jak również uzupełniając je o nowe źródła, w tym archiwalne dokumenty, fotografie i raporty z badań. Opracowanie to ma zatem stanowić pionierską próbę stworzenia pełnego obrazu tego obiektu, zarówno pod kątem historycznym, jak i architektonicznym.

Ze względu na obszerność zagadnień związanych z historią oraz architekturą kościoła w Kowalowie, niniejsze opracowanie zostało podzielone na dwa odrębne segmenty badawcze. Pierwsza część, podejmowana w niniejszym artykule, skupia się na dziejach świątyni od momentu jej powstania aż do zakończenia II wojny światowej. Natomiast druga część, poświęcona okresowi powojennemu, obejmująca lata od 1945 roku aż do współczesności, zostanie przedstawiona w odrębnym opracowaniu, które ukaże się w przyszłości. Takie ujęcie problematyki pozwoli na dogłębną analizę poszczególnych etapów rozwoju świątyni oraz ich wpływu na obecny kształt i funkcjonowanie obiektu sakralnego

1. Powstanie świątyni

Początki miejscowości Kowalów nierozzerwalnie wiążą się z budową późnoromańskiego kościoła, którego czas przypada na drugą połowę XIII wieku. Dokładna data powstania świątyni pozostaje jednak niepewna, gdyż brak bezpośrednich źródeł pisanych potwierdzających moment jej wzniesienia. W tej sytuacji jedyną podstawą do określenia czasu budowy pozostaje analiza samej struktury architektonicznej obiektu. Charakterystyczne cechy kościoła, takie jak przestrzenny układ budowli, masywne kamienne mury pozbawione przypór, a także ostrołukowe otwory okienne i portal wejściowy, wskazują na jego powstanie w drugiej połowie XIII wieku¹⁰. Dodatkowym argumentem wspierającym to datowanie jest zapis pochodzący z niemieckich dokumentów szkolnych, według którego pierwszy kościół w Kohlow (Kowalów) został zbudowany w 1280 roku¹¹. Choć informacja ta nie ma pełnego

¹⁰ J. Zysnarski, *Słownik gorzowski*, Biblioteka Nadwarciańskiego Rocznika Historyczno-Archiwalnego 9, Gorzów Wlkp. 1999.;

H. Golasz, T. Kozaczewski, R. Walczewski, *Kościół parafialny w Kowalowie [wyniki badań]*, Wrocław, s. 6.

¹¹ H.W. Linke, *Rittergutsdörfer: Kohlow, Zerbow, Schmagorei und Lieben*, Norderstedt 2013, s. 141.

potwierdzenia w innych źródłach, jej treść pozostaje spójna z wynikami badań nad architekturą świątyni. Możliwe, że na decyzję o budowie obiektu sakralnego w Kowalowie wpłynęło przeniesienie siedziby biskupstwa lubuskiego do pobliskiej Górzycy, gdzie od 1267 roku rezydował biskup Konrad. Wzrost znaczenia tego ośrodka sprzyjał powstawaniu nowych budowli sakralnych i administracyjnych w jego okolicach, a sama Górzycy wkrótce uzyskała prawa miejskie¹². Brak jest jednak i w tym przypadku jednoznacznych źródeł, które potwierdzałyby bezpośredni wpływ biskupstwa na powstanie kowalowskiego kościoła. Pewnym pozostaje jednak fakt, iż wieś musiała w tym okresie posiadać istotne znaczenie, skoro wzniesiono w niej murowaną świątynię o stosunkowo dużych rozmiarach, dziś uznawaną za jeden z najstarszych obiektów sakralnych na terenie Ziemi Lubuskiej¹³.

Budowę kościoła w Kowalowie rozpoczęto od wzniesienia prostokątnego prezbiterium, którego najbardziej charakterystycznym elementem była triada ostrołukowych okien umieszczonych w ścianie wschodniej, która symbolizować miała Trójcę Świętą¹⁴. Do konstrukcji wykorzystano starannie obrobione kamienie narzutowe, które były powszechnie dostępne na tym obszarze¹⁵. W elewacji południowej rozmieszczono symetrycznie dwa ostrołukowe okna, o nieco mniejszych wymiarach niż te znajdujące się w ścianie wschodniej. Dodatkowo umieszczono tam ostrołuczny portal wejściowy do prezbiterium, który charakteryzował się uskokową formą i był obramowany kamiennym łukiem przechodzącym w zwieńczeniu w krzyż, uzyskany poprzez wysunięcie granitowych bloków¹⁶ (Ryc.1). W przeciwieństwie do elewacji południowej, północna ściana prezbiterium pozostała całkowicie pozbawiona otworów okiennych. Decyzja ta mogła wynikać zarówno z dążenia do zwiększenia stabilności konstrukcji, jak i z przyczyn liturgicznych¹⁷.

¹² K. Socha, *Zapomniane dziedzictwo...biskupstwo lubuskie w Górzycy w świetle badań archeologicznych* [w:] *Colloquia Lubuska* 2012, s. 50-60.

¹³ Pierwsza udokumentowana wzmianka na temat wsi pochodzi z 1360 roku. Kolejne źródło pisane, pochodzące z 1405 roku, potwierdza istnienie parafii w Kowalowie, znanej wówczas pod nazwą Caul. Natomiast w Spisie Podatkowym Ziemi Torzymskiej z 1461 roku wieś, określana jako Kael, obejmowała 64 łany ziemi. Wśród nich cztery łany należały do kościoła, którego fundację przypisuje się najprawdopodobniej ówczesnemu zarządcy osady - J. Zysnarski, op.cit.

¹⁴ K. Kalita-Skwirzyńska, op. cit., s. 5.

¹⁵ W. Lopuch, G. Selecki, op. cit., s. 2.; Cz. Wierzbicki, *Inwentaryzacja budowlana kościoła parafialnego pw. św. Piotra i Pawła w Kowalowie woj. gorzowskie*, 1983, s. 2.

¹⁶ Ibidem.; K. Kalita-Skwirzyńska, op. cit., s. 5.

¹⁷ Ibidem.

Ryc. 1. Południowa elewacja prezbiterium z portalem,

źródło: W. Jung, W. Spak, Die Kunstdenkmaler des Kreises Weststernberg, Berlin 1913, s. 110.

Pomimo braku przypór, elewacja kościoła zyskała ciekawą formę dekoracyjną dzięki zastosowaniu licznych blend, szczególnie widocznych na ścianie wschodniej¹⁸. Blendy te rozmieszczono symetrycznie po obu stronach triady okien, umieszczając po jednej na każdej stronie. W górnej części ściany pierwotnie znajdowały się jeszcze dwie dodatkowe blendy, z których środkowa była wyraźnie wyższa¹⁹. Warto również zauważyć, że pierwotnie dolna krawędź triady okien mieściła się o jeden poziom kamieni niżej niż obecnie, co oznacza, że jej wysokość była zgodna z osią bocznych blend²⁰ (Ryc.2).

Ryc. 2. Rekonstrukcja pierwotnej elewacji kościoła - ściana wschodnia prezbiterium,

źródło: Golasz H., Kozaczewski T., Walczewski R., Kościół parafialny w Kowalowie [wyniki badań]. Rysunki, Instytut Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej, Wrocław, Rys. 12.

¹⁸ H. Golasz, T. Kozaczewski, R. Walczewski, op. cit., s. 2.; Cz. Wierzbicki, op. cit., s. 2.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem, s. 4.

Innym i zdecydowanie najbardziej charakterystycznym detalem architektonicznym świątyni było zastosowanie granitowych głazów zdobionych motywem szachownicy, które umieszczone zostały w narożnikach północno-wschodnim i południowo-wschodnim prezbiterium. Ornament ten wskazuje na możliwe powiązania budowniczych kościoła z obszarem Nowej Marchii, gdyż podobne zdobienia spotyka się na wielu kościołach w Brandenburgii, na Pomorzu Zachodnim oraz na Ziemi Lubuskiej. W literaturze naukowej istnieje kilka interpretacji znaczenia tego motywu. Jedna z teorii sugeruje, że szachownica symbolizuje biblijny kamień węgielny, stanowiący fundament świątyni. Inna hipoteza wskazuje na jej apotropaiczne, czyli ochronne znaczenie – miała ona zabezpieczać budowlę przed działaniem złych mocy i zapewniać pomyślność wspólnocie wiernych²¹(Fot. 4-6).

W początkowym okresie istnienia kościoła jego dach prawdopodobnie opierał się na otwartej więźbie dachowej, a wewnątrz przykrywała drewniana kolebka²². Takie rozwiązanie pozwalało na zastosowanie stosunkowo wysokich otworów okiennych bez konieczności wzmocnienia ścian dodatkowymi konstrukcjami. Wskazuje na to również wysokość środkowego okna triady, której podłucze pierwotnie odpowiadało wysokości nawy. Obecnie poziom ten jest obniżony o około 1,5 metra, co sugeruje późniejsze modyfikacje konstrukcji kościoła²³ (Ryc. 3).

Pierwotny wystrój wnętrza świątyni w Kowalowie nie jest dokładnie znany, jednak na podstawie analogii do innych zachowanych obiektów sakralnych z tego okresu można przypuszczać, że charakteryzował się on typową dla architektury późnoromańskiej surowością i ascetycznym minimalizmem. Wczesne świątynie tego typu cechowały się prostotą formy i oszczędnością w dekoracji, co wynikało zarówno z ówczesnych założeń estetycznych, jak i z ograniczonych możliwości warsztatowych lokalnych rzemieślników. Centralnym elementem wyposażenia kościoła był najprawdopodobniej drewniany krzyż, który pełnił funkcję głównego obiektu kultu. Ołtarz miał zapewne formę prostej, kamiennej mensy wspartej na masywnych blokach granitu lub ciosanych kamieniach polnych. Możliwe, że nad ołtarzem znajdowała się skromna nastawa, być może w formie malowanej deski lub niewielkiej rzeźby przedstawiającej Chrystusa w typie „Majestatu” (Maestas Domini), charakterystycznym dla sztuki romańskiej.

²¹ Z. Miller, *Zagadka motywu szachownicy w średniowiecznych kościołach granitowych*, *Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny nr 13*, 2006, s. 55-91.;

Apotropaiczny- mający charakter magiczny, odpędzający zło i złe duchy.

²² K. Kalita-Skwirzyńska, op. cit., s. 6.

²³ H. Golasz, T. Kozaczewski, R. Walczewski, op. cit., s. 5.

Wyposażenie liturgiczne ograniczało się do niezbędnych elementów – kamiennej chrzcielnicy, prostej ambony oraz kilku drewnianych ław, które mogły pojawić się w późniejszym okresie. Ściany wnętrza pozostawały prawdopodobnie surowe, niepokryte malowidłami, choć nie można wykluczyć istnienia polichromii w obrębie ołtarza, które pojawiły się w niektórych romańskich świątyniach. Oświetlenie zapewniały niewielkie, ostrołukowe okna, przez które wpadała ograniczona ilość światła, co nadawało wnętrzu niemal mistycznego nastroju²⁴.

Charakter wystroju kościoła wynikał nie tylko z ograniczonych środków i surowych warunków budowlanych, ale również z ówczesnych założeń teologicznych. Architektura sakralna epoki romańskiej miała przede wszystkim służyć skupieniu i modlitwie, dlatego wnętrza były pozbawione zbędnych ozdób, a ich kompozycja odznaczała się prostotą i monumentalnością. Dopiero w późniejszych wiekach, wraz z rozwojem gotyku, wprowadzono bardziej rozbudowane elementy dekoracyjne, takie jak witraże, rzeźby świętych czy bardziej okazałe nastawy ołtarzowe²⁵.

Ryc. 3. Rekonstrukcja kolebkowego sklepienia,

źródło: Golasz H., Kozaczewski T., Walczewski R., Kościół parafialny w Kowalowie [wyniki badań]. Rysunki, Instytut Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej, Wrocław, Rys. 10.

²⁴ T. Broniewski, *Historia architektury dla wszystkich*, Wyd. Ossolineum, Wrocław 1990.

²⁵ *Ibidem*.

Ostatnim elementem pierwotnej świątyni, o którym należy wspomnieć, jest podziemna krypta znajdująca się pod posadzką prezbiterium. Niestety, w dostępnych źródłach historycznych nie udało się odnaleźć informacji precyzujących jej rozmiary, układ architektoniczny ani to, kto dokładnie został w niej pochowany. Można jednak przypuszczać, że pełniła ona funkcję miejsca spoczynku dla przedstawicieli lokalnej elity – właścicieli okolicznych dóbr ziemskich, zamożniejszych mieszkańców oraz duchownych pełniących funkcję proboszcza. Wejście do krypty umiejscowiono pod posadzką prezbiterium, przy wschodniej ścianie świątyni, pomiędzy południowym a środkowym oknem triady (z perspektywy nawy – między prawym a środkowym oknem, patrząc w stronę ołtarza). Zamknięcie stanowiła masywna płyta, której konstrukcja została wyposażona w specjalny system rolek ułatwiających jej unoszenie. Do wnętrza prowadziły solidne schody, co może świadczyć o tym, że krypta była stosunkowo głęboka i przystosowana do wielokrotnego użytkowania²⁶. Ze względu na ograniczoną ilość zachowanych materiałów źródłowych, szczegółowe informacje dotyczące krypty pozostają nieznane. Niemniej jednak jej obecność wskazuje na kontynuację tradycji fundowania podziemnych miejsc pochówku w obrębie świątyń, co było charakterystyczne dla kościołów o wysokim statusie. Możliwe, że przyszłe badania archeologiczne lub analiza archiwalnych dokumentów pozwolą na lepsze poznanie historii tej struktury i jej pierwotnego przeznaczenia

2. Rozbudowa kościoła

W XIV wieku nastąpiła kolejna faza rozbudowy kościoła w Kowalowie, która znacząco zmieniła jego pierwotną formę²⁷. W ramach tych prac prezbiterium zostało rozszerzone o korpus nawowy oraz prostokątną, szerszą od nawy część zachodnią, przy czym nie uwzględniono wówczas budowy wieży. Proporcje względem stosunkowo krótkiego korpusu nawy sugerują, iż pierwotny zamysł mógł zakładać wzniesienie kościoła salowego, pozbawionego wyodrębnionego prezbiterium. Ostateczny efekt przebudowy sprawił, że świątynia uzyskała nietypową, rzadko spotykaną strukturę architektoniczną²⁸. Na późniejsze pochodzenie nawy oraz części zachodniej wskazuje odmienna technika budowy zastosowana w tych partiach kościoła. Do ich wzniesienia wykorzystano narzutowe głązy granitowe, które

²⁶ W. Zachariasz, *Memoria numquam moritur. O cmentarzach, kryptach kościelnych i kaplicy cmentarnej we wsi Kowalów w województwie lubuskim* [w:] *Adhibenda*, Wydawnictwo „PDN”, t. 11, Zielona Góra 2024.; Wywiad z regionalistą Janem Skąleckim, 8.07.2022.

²⁷ W. Lopuch, G. Selecki, op. cit., s. 2.

²⁸ K. Kalita-Skwirzyńska, op. cit., s. 6.

poddano znacznie mniej starannej obróbce w porównaniu do kamieni użytych w pierwotnym prezbiterium. Kolejnym dowodem świadczącym o późniejszym pochodzeniu tych elementów jest odmienny sposób wykonania murów. Prezbiterium zostało skonstruowane w technice warstwowej, polegającej na układaniu starannie obrobionych kamieni w równych warstwach o wysokości około 70 cm, które oddzielano fugami wypełnionymi drobnymi okrzeskami. W przypadku nawy i części zachodniej tej metody nie zastosowano, co może świadczyć o zmianie warsztatu budowlanego lub dostępności surowca²⁹.

W efekcie czternastowiecznej rozbudowy powstała nowa przestrzeń prezbiterialna o wymiarach 7,15 m x 8,85 m i grubości murów 1,45 m., którą od reszty świątyni oddzielono łukiem tęczowym. Nawa osiągnęła wymiary 7,75 m x 9,20 m, przy czym jej ściany miały grubość 1,35 m. Natomiast zachodnia część kościoła, o szerokości 3,80 m i długości 9,85 m, miała mury o grubości 1,35 m na krótszych bokach i 1,45 m na dłuższych³⁰. Wprowadzenie łuku tęczowego ograniczyło przestrzeń prezbiterium, przez co było ono mniejsze w stosunku do obecnego układu, jednak wymiary wewnętrzne nawy i części zachodniej pozostały niezmiennie³¹ (Ryc. 4).

Na elewacji południowej nawy umieszczono dwa okna, między którymi znajdował się główny portal wejściowy. Otwory okienne w tej części były znacznie mniejsze niż te, które można obserwować obecnie. Oświetlenie wnętrza zapewniały również symetrycznie rozmieszczone, podobnych rozmiarów okna w północnej ścianie nawy. Przy portalu wejściowym umieszczono kolejny, trzeci już granitowy gład ozdobiony motywem szachownicy, co może wskazywać na to, że za rozbudowę kościoła odpowiadał ten sam warsztat budowlany z Nowej Marchii, który wcześniej wznosił prezbiterium. Nie można jednak wykluczyć, że umieszczenie tego ornamentu miało również znaczenie symboliczne, o którym w niniejszej pracy już wspomniano³².

Zupełnie odmienny charakter od prezbiterium i nawy miała część zachodnia świątyni, której dostępność była ograniczona jedynie poprzez wejście znajdujące się w nawie³³. W jej wnętrzu znajdowała się empora, czyli rodzaj podwyższonej galerii, pełniącej funkcję łoży przeznaczonej dla lokalnych włodarzy wsi, którzy uczestniczyli w nabożeństwach z

²⁹ Ibidem.

³⁰ H. Golasz, T. Kozaczewski, R. Walczewski, op. cit., s. 3-4.

³¹ Ibidem, s. 5.

³² Z. Miller, op. cit., s. 55-91.

³³ H. Golasz, T. Kozaczewski, R. Walczewski, op. cit., s. 6.

uprzywilejowanego miejsca. W porównaniu do obecnego stanu empora ta była wówczas znacznie cofnięta w głąb wnętrza i harmonijnie wkomponowana w ścianę zachodnią budowli³⁴. Aby zapewnić odpowiednie oświetlenie, równomiernie rozmieszczono w ścianie zachodniej otwory okienne, które wyraźnie sugerowały podział przestrzenny tej części świątyni. Trzy niższe okna zapewniały oświetlenie dla przyziemia, natomiast trzy górne otwory doświetlały poziom empory, podkreślając jego odrębność i nadając mu reprezentacyjny charakter³⁵ (Ryc.5).

Zachodnia elewacja, masywna i solidna w swojej konstrukcji, zachowała się do dnia dzisiejszego w pierwotnym średniowiecznym kształcie jedynie do wysokości gzymsu wieńczącego korpus kościoła. Dawniej była znacznie wyższa i wyraźnie górowała nad dachami nawy oraz prezbiterium. Istnieją przypuszczenia, że wewnątrz tej wyższej części umieszczone były dzwony, które stanowiły integralny element funkcji sakralnej świątyni, wzywając wiernych na modlitwę³⁶. Cały kościół przykryty był stromym, dwuspadowym dachem, natomiast wewnątrz zwieńczono sklepieniem kolebkowym, co pozwalało na uzyskanie spójnej i harmonijnej przestrzeni sakralnej. Posadzka świątyni wykonana była w całości z cegły, co było rozwiązaniem praktycznym i trwałym, charakterystycznym dla budownictwa sakralnego tego okresu³⁷. Jeśli chodzi o wystrój oraz wyposażenie wnętrza kościoła w tym okresie, to nie zachowały się żadne dokładne informacje na ten temat, które pozwoliłyby jasno wskazać, czy wraz z rozbudową świątyni nadano jej wnętrzu charakteru bardziej gotyckiego. Jedynym świadectwem potwierdzającym ten fakt pozostaje srebrny, pozłacany kielich mszalny przechowywany w murach świątyni do 1945 roku. Jak podają źródła, został on ufundowany jeszcze przed okresem reformacji i świadczył o bogactwie liturgicznej tradycji świątyni oraz o długiej historii jej funkcjonowania jako miejsca kultu³⁸.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Ibidem.

³⁶ K. Kalita Skwirzyńska, op. cit., s. 6.

³⁷ H. Golasz, T. Kozaczewski, R. Walczewski, op. cit., s. 5.

³⁸ K. Kalita Skwirzyńska, op. cit., s. 7.;

W. Jung, W. Spak, op. cit., s. 109-111.

Ryc. 4. Rekonstrukcja południowej elewacji kościoła.,

źródło: Golasz H., Kozaczewski T., Walczewski R., Kościół parafialny w Kowalowie [wyniki badań]. Rysunki, Instytut Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej, Wrocław, Rys. 13.

Ryc. 5. Rekonstrukcja przekroju wnętrza świątyni – elewacja południowa,

źródło: Golasz H., Kozaczewski T., Walczewski R., Kościół parafialny w Kowalowie [wyniki badań]. Rysunki, Instytut Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej, Wrocław, Rys. 9.

Podobnie jak w okresie powstania świątyni, tak i przy jej rozbudowie podjęto decyzję o zagospodarowaniu przestrzeni pod posadzką nawy i części zachodniej do celów pochówkowych. Wejście do drugiej krypty zlokalizowano pod schodami prowadzącymi na emporę chórową w zachodniej części świątyni. Dostęp do wnętrza zapewniała drewniana kłapa, a zejście ułatwiały wykonane z tego samego materiału schody. Co istotne, zarówno kłapa, jak i schody zostały skonstruowane z wykorzystaniem tradycyjnych technik ciesielskich, bez użycia gwoździ, co świadczy o wysokim poziomie ówczesnego rzemiosła³⁹.

Krypta wyróżniała się znacznymi rozmiarami, co pozwala przypuszczać, że była przeznaczona do pochówku większej liczby osób, prawdopodobnie członków lokalnej arystokracji lub zasłużonych osobistości związanych z parafią. W jej wnętrzu znajdowały się trumny oraz sarkofagi, które według relacji świadków miały pochodzenie niemieckie. Przy miejscach spoczynku ustawione były klęczniki, co sugeruje, że przestrzeń ta mogła być użytkowana także jako miejsce modlitwy i refleksji. Wśród zgromadzonych elementów znajdowały się również różnorodne pamiątki, świadczące o pamięci i czci oddawanej zmarłym⁴⁰.

Szczególnie interesującym aspektem są wzmianki o portretach umieszczonych przy trumnach, przedstawiających pochowane w krypcie osoby. Jest to zgodne z dawną tradycją upamiętniania zmarłych poprzez wizerunki, co można spotkać w wielu historycznych nekropoliach. Niestety, brak szczegółowych badań i dokumentacji sprawia, że dokładne informacje na temat układu krypty, jej oryginalnego wystroju oraz tożsamości pochowanych tam osób pozostają nieznane. Możliwe jednak, że przyszłe badania archeologiczne lub analiza zachowanych źródeł archiwalnych pozwolą na pełniejsze zrozumienie i udokumentowanie historii tego miejsca⁴¹.

³⁹ W. Zachariasz, *Memoria numquam moritur. O cmentarzach, kryptach kościelnych i kaplicy cmentarnej we wsi Kowalów w województwie lubuskim* [w:] *Adhibenda*, Wydawnictwo „PDN”, t. 11, Zielona Góra 2024.; Wywiad z regionalistą Janem Skąleckim, 8.07.2022.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Ibidem.

3. Reformacja i pożar świątyni w 1803 roku

Kościół w Kowalowie, wzniesiony zgodnie z obrządkiem katolickim, od początku swojego istnienia znajdował się pod opieką kolejnych rodów rycerskich i szlacheckich, które sprawowały nad nim mecenat i dbały o jego utrzymanie⁴². Świadectwem tego jest przede wszystkim rozbudowa świątyni, opisana w poprzednim rozdziale, która wskazuje na zaangażowanie fundatorów w rozwój i modernizację budowli. Nadany wówczas kształt architektoniczny kościoła przetrwał aż do XVI wieku, kiedy to w wyniku reformacji i uznania protestantyzmu za religię dominującą w regionie, dotychczasowe świątynie katolickie zostały przekształcone w zbory ewangelickie. Zmiana obrządku pociągnęła za sobą istotne przeobrażenia wewnątrz kowalowskiego kościoła. Usunięto z niego wszelkie elementy wyposażenia liturgicznego nawiązujące do katolicyzmu, w tym ołtarz, obrazy i figury świętych, zastępując je prostszym, charakterystycznym dla wyznania protestanckiego wystrojem. W miejscu dotychczasowego ołtarza głównego ustawiono ambonę, która stała się centralnym punktem przestrzeni sakralnej, zgodnie z nowymi założeniami liturgicznymi⁴³.

Od 1556 roku Kowalów znalazł się w posiadaniu rodziny von Ludwig, znanej ze swojego zaangażowania w życie religijne regionu. Świadectwem ich opieki nad lokalnymi świątyniami była m.in. fundacja przebudowy kościoła w pobliskiej Lubiechni Małej. Wysokie prawdopodobieństwo, że również kowalowska świątynia pozostawała pod ich protekcją, znajduje potwierdzenie w zachowanych źródłach, które wskazują, iż to właśnie w tym okresie zakupiono dla niej nowe dzwony⁴⁴. Ponadto w 1558 roku powołano pierwszego pastora miejscowej wspólnoty protestanckiej, co stanowiło kolejny etap przekształcania świątyni w zbor ewangelicki⁴⁵.

Losy kościoła w XVII i XVIII wieku pozostają częściowo nieznane, jednak pewne jest, że w okresie wojny trzydziestoletniej (1618–1648) zarówno miejscowość, jak i sama świątynia uległy poważnym zniszczeniom. Zrabowano wówczas dzwony, a budynek został częściowo zdewastowany. Zubożeni mieszkańcy nie byli w stanie sfinansować zakupu nowych instrumentów, dlatego przez ponad dwie dekady wierni byli wzywani na nabożeństwa w

⁴² E. Głosińska, *Rozwój obszarów wiejskich: Kowalów wczoraj, dziś, jutro*, Poznań 2012, s. 19.

⁴³ K. Kalita Skwirzyńska, op. cit., s. 7.

⁴⁴ <http://parafiarzepin.pl/file-parafii/kosciol-podwyzszenia-krzyza-swietego-w-lubiechni-malej.html>
[dostęp: 25.02.2025].;

H.W. Linke, op. cit., s. 31.

⁴⁵ Ibidem., s. 142.

alternatywny sposób – po wsi wypuszczano owce, które za pomocą niewielkiego dzwonka przymocowanego do szyi, ogłaszały rozpoczęcie liturgii. Ponieważ metoda ta była mało skuteczna – wielu mieszkańców nie słyszało dźwięku dzwonka i spóźniało się na nabożeństwa – ówczesny właściciel ziemski z rodu von Ludwig podjął decyzję o ufundowaniu nowych dzwonów. Zakup trzech instrumentów dzwonowych, sfinansowany kosztem 496 talarów, przywrócił świątyni jej dawną funkcję liturgiczną. Odlanie nowego instrumentu zlecono ludwisarni E.F Voß ze Szczecina. W tym samym okresie najprawdopodobniej dokonano także odbudowy lub częściowej rekonstrukcji kościoła, na co wskazują widoczne ślady przemuowań w elewacji części zachodniej⁴⁶.

Świątynia w takiej formie przetrwała do początku XIX wieku, kiedy w okresie posługi pastora Samuela Köninga (1776–1806), kościół w Kowalowie doznał poważnych zniszczeń w wyniku pożaru, który wybuchł w 1803 roku⁴⁷. W tym samym czasie ród von Ludwig, będący właścicielem miejscowych dóbr, popadł w długi, których przyczyną był hazard⁴⁸. W konsekwencji, w 1804 roku majątek został sprzedany kapitanowi von Bergowi, który niemal natychmiast podjął się gruntownej odbudowy kościoła⁴⁹.

Pierwszym etapem prac była rozbiórka pierwotnego dachu oraz stropów w prezbiterium i nawie głównej. Mury obwodowe obniżono, a ich szczyty przemurowano przy użyciu cegły ceramicznej. W prezbiterium zachowano oryginalne otwory okienne, których ościeża pokryto warstwą tynku i ozdobiono tynkowymi opaskami. Niezmieniona pozostała również forma portalu. W nawie natomiast okna znacznie powiększono, ich ościeża oblicowano cegłą ceramiczną, a następnie pokryto zaprawą tynkową. W nowych otworach osadzono stylizowane neogotyckie witraże. Dotychczasowy portal w południowej ścianie nawy zamurowano i otynkowano, nadając mu spójny wygląd z resztą elewacji.

Nad prezbiterium i nawą wzniesiono nowe dachy o płaskim nachyleniu, które pokryto ceramiczną dachówką typu karpiówka, układaną w charakterystyczny wzór koronkowy. Wnętrze świątyni także poddano modernizacji. W prezbiterium i nawie zamontowano drewniane stropy, które następnie otynkowano na gładko. Ze względu na obniżenie murów i

⁴⁶ D. Wiatr, *Kościół i gmina wyznaniowa w Kohlow=Kowalów - opracowanie*, Kowalów 1998, s.2.; H.W. Linke, op. cit., s. 35.

⁴⁷ Ibidem, s. 141-142.;

W. Jung, W. Spak, *Die Kunstdenkmäler des Kreises Weststernberg*, Berlin 1913, s. 111.

⁴⁸ H.W. Linke, op. cit., s. 31.

⁴⁹ Ibidem., s. 52.

sufitów środkowe okno wschodniej elewacji prezbiterium znalazło się powyżej poziomu nowego stropu, co wpłynęło na jego odbiór architektoniczny. W ramach rozbudowy wnętrza wprowadzono drewniane empory. Przy zachodniej ścianie powstała empora organowa, wsparta na czterech kolumnach i empory boczne, wsparte na dwóch parach kolumn, które połączono z wieżą za pomocą drewnianych schodów. Kolumny te wykonano w stylu korynckim, zdobiąc ich głowice motywami liści akantu. Bazy wykonano z cementu, trzony z drewna, a głowice pokryto warstwą stiuku, co nadało im dekoracyjny charakter.

Istotne zmiany zaszły także w zachodniej elewacji kościoła. W jej południowej części wykonano nowy, ostrołukowy portal z cegły ceramicznej, nad którym umieszczono niewielkie okno. Przekształcono również wejście prowadzące z wieży do wnętrza świątyni, tworząc przedsionek, z którego przez wąskie, masywne drzwi przechodziło się do nawy. Pierwotnie przejście to było niemal dwukrotnie węższe niż obecnie. Górna część elewacji zachodniej również została poddana przebudowie. Średniowieczne zwieńczenie murów wyrównano do poziomu nawy i nadbudowano czworoboczną ceglana wieżę o drewnianej konstrukcji, zwieńczoną namiotowym dachem pokrytym blachą ocynkowaną. W ścianach wieży umieszczono po dwa wąskie, ostrołukowe okna na każdej z czterech stron, a na narożnikach zastosowano płaskie lizeny przechodzące pod gzymsem w fryz arkadowy. Konstrukcja nadbudowanej wieży opierała się na ceglanych słupach dostosowanych do kamiennej elewacji kościoła. Partie północna i południowa zostały zadaszone i połączone z główną bryłą świątyni. Zachodnie szczyty wymurowano z cegły ceramicznej i pokryto wapiennym tynkiem. Na szczycie wieży umieszczono metalowy krzyż, do którego przytwierdzono chorągiewkę z inskrypcją „von Berg 1804 berknot”, upamiętniającą inicjatora odbudowy. W tym samym czasie zamurowano średniowieczne otwory okienne w dolnej partii zachodniej elewacji, pozostawiając jedynie górne okno, które skrócono do dwóch trzecich pierwotnej wysokości. Ostatnim etapem prac przy bryle świątyni było nałożenie cienkiej warstwy wapiennego tynku na elewację kościoła, przy czym celowo pozostawiono widoczną strukturę kamiennego lica, nadając świątyni surowy, ale harmonijny wygląd. W trakcie renowacji dokonano również przebudowy i odświeżenia krypt grobowych, w których składano szczątki przedstawicieli wyższych warstw społecznych⁵⁰.

⁵⁰ K. Kalita Skwirzyńska, op. cit., s. 7-8.;

H. Golasz, T. Kozaczewski, R. Walczewski, op. cit., s. 4.;

Cz. Wierzbicki, op. cit., s. 4.;

E. Głosińska, op. cit., s. 35.;

Po zakończeniu prac remontowych kapitan von Berg objął swoją fundacyjną opieką także wnętrze świątyni, dokonując jego całkowitego wyposażenia w nowe elementy. W tym okresie zakupiono między innymi nowy ołtarz ambonowy oraz sprzęty liturgiczne, srebrny krzyż i srebrne świeczniki. Oprócz ołtarza, który wyróżniał się stosunkowo prostą formą wykonania, wnętrze kościoła wzbogaciło się także o nowe stalle oraz ławki. Wszystkie elementy nowego wystroju zostały wykonane z drewna o jasnym odcieniu i utrzymane w stylistyce neogotyckiej, co harmonizowało z wprowadzonymi zmianami architektonicznymi. Charakterystycznym punktem ołtarza była umieszczona centralnie ambona, do której dostęp prowadziły schodki znajdujące się w tylnej części konstrukcji. Bezpośrednio pod amboną znajdował się ołtarz z kłęcznikiem, stanowiącym istotny element całości. Wystrój ołtarza uzupełniały dwie drewniane kolumny, zwieńczone kulami, a także bogato rzeźbione tło oraz tympanon, wsparty na kolumnach, na którego szczycie umieszczono drewniany krzyż. W ramach modernizacji wnętrza zarówno w prezbiterium, jak i w nawie ułożono nowe płytki ceramiczne, stylizowane na czarno-białą szachownicę, co nadawało przestrzeni klasycznego i uporządkowanego charakteru. Symbolicznym podkreśleniem sakralnej hierarchii przestrzeni było podwyższenie posadzki prezbiterium o jeden stopień w stosunku do nawy⁵¹.

Istotnym elementem wyposażenia świątyni były również empory, które nadawały wnętrzu dodatkowy wymiar architektoniczny. Zarówno empora organowa, jak i boczne galerie zostały wykonane z drewna, a ich balustrady zdobiły prostokątne panele z misternie wyrzeźbionymi symbolami biblijnymi. Każda z empor posiadała po pięć takich paneli, z których dwa skrajne były szersze od pozostałych. Oryginalna konstrukcja empory organowej, która w zmodyfikowanej formie przetrwała do lat 80. XX wieku, pozwalała na odtworzenie wyglądu balkonów bocznych. Świadectwem późniejszych zmian w strukturze świątyni było usunięcie bocznych empor w 1960 roku, kiedy to pozyskane w ten sposób elementy wykorzystano do wypełnienia powstałych luk. W efekcie cztery z paneli – po dwa z każdej strony – były szersze niż pięć znajdujących się centralnie. Kolumny wspierające empory pomalowano w kolorze oliwkowym, natomiast sufit i ściany świątyni otrzymały jednolitą, białą kolorystykę, co dodatkowo rozjaśniało wnętrze i podkreślało jego przestrzenność⁵².

H.W. Linke, op. cit., s. 31, 141-143.

⁵¹ Ibidem., s. 141-143, 284.

⁵² Cz. Wierzbicki, *Inwentaryzacja budowlana kościoła parafialnego pw. św. Piotra i Pawła w Kowalowie woj. gorzowskie – dokumentacja fotograficzna*, Kowalów 1983.

Ryc. 6-7. Kościół i plan świątyni w Kowalowie w XIX w.,

źródło: Archiwum parafii rzymskokatolickiej pw. św. Apostołów Piotra i Pawła w Kowalowie

Ryc. 8. Rekonstrukcja przekroju podłużnego,

źródło: Golasz H., Kozaczewski T., Walczewski R., Kościół parafialny w Kowalowie [wyniki badań]. Rysunki, Instytut Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej, Wrocław, Rys. 4.

W prezbiterium, poniżej bocznych okien triady, zamontowano tablice przeznaczone na numery pieśni – element charakterystyczny dla świątyń protestanckich. Podobne tablice umieszczono również na północnej i południowej ścianie prezbiterium i nawy, a także na balustradach empor bocznych, co wskazuje na starannie przemyślany układ liturgiczny wnętrza⁵³.

W czasie prowadzonych prac remontowych doszło jednak do incydentu kradzieży dzwonów kościelnych, które niegdyś ufundował poprzedni właściciel majątku, Peter von Ludwig. Kapitan von Berg, pomimo zaangażowania w odnowę świątyni, najprawdopodobniej nie zdecydował się na sfinansowanie nowych dzwonów, pozostawiając kwestię ich ewentualnej fundacji przyszłym pokoleniom. W 1820 roku sprzedał majątek w Kohlow (Kowalów) porucznikowi von Döring, który to z kolei w 1836 roku za 53. 400 talarów sprzedał dobra Kasparowi Eduardowi Theodorowi Wilhelmowi von Kaphengst⁵⁴.

4. Kościół na przełomie XIX i XX wieku

Nowi władarze otoczyli zabytkową świątynię w Kowalowie równie szczególną opieką co ich poprzednicy. W 1866 roku, w szczecińskiej odlewni należącej do C.F. Vossa, wykonano w miejsce brakujących, nowe dzwony kościelne, których fundatorem była rodzina von Kaphengst⁵⁵. Powstały wówczas trzy instrumenty o zróżnicowanych rozmiarach: wschodni o średnicy 0,71 m, środkowy o średnicy 0,84 m oraz zachodni o średnicy 0,62 m⁵⁶. Dzwony te miały znaczące znaczenie dla funkcjonowania świątyni, nadając rytm liturgii i stanowiąc istotny element krajobrazu dźwiękowego lokalnej społeczności⁵⁷.

W kolejnych latach świątynia wzbogaciła się o nowy i istotny element wyposażenia. W 1872 roku ukończono budowę organów, których twórcą był Friedrich Gast – były kat, prowadzący warsztat organmistrzowski w Fürstenbergu nad Odrą⁵⁸. Niemieckie źródła

⁵³ K. Kalita Skwirzyńska, op. cit., s. 7-8.;

H. Golasz, T. Kozaczewski, R. Walczewski, op. cit., s. 4.;

Cz. Wierzbicki, op. cit., s. 4.;

E. Głosińska, op. cit., s. 35.;

H.W. Linke, op. cit., s. 31, 284.

⁵⁴ Ibidem.;

H.W. Linke, op. cit., s. 52.;

Jung, W. Spak., op. cit., s. 109-111.

⁵⁵ K. Kalita Skwirzyńska, op. cit., s. 9.

⁵⁶ Jung, W. Spak., op. cit., s. 111.

⁵⁷ Jung, W. Spak., op. cit., s. 109-111.

⁵⁸ H.W. Linke, op. cit., s. 145-146.

wskazują, że organista był wybierany spośród nauczycieli, posiadających umiejętność gry na tym instrumencie, co miało na celu podniesienie jakości muzycznej oprawy nabożeństw. Jednym z bardziej zasłużonych organistów był Max Richter, który po objęciu tej funkcji położył szczególny nacisk na standaryzację liturgii w porozumieniu z proboszczem. Jego działalność obejmowała także organizację chóru szkolnego, który uświetniał nabożeństwa, w tym uroczystości bożonarodzeniowe, wzbogacając muzyczną tradycję parafii⁵⁹.

Oprócz tego w kościele nie przeprowadzano większych prac remontowych, ograniczając się do podstawowych zabiegów konserwatorskich. W okresie międzywojennym przeprowadzono prawdopodobnie jedynie prace kosmetyczne we wnętrzu świątyni, polegające na odświeżeniu i częściowej renowacji wystroju. Wówczas przemalowano elementy drewniane ołtarza ambonowego, takie jak klęcznik, blat ołtarzowy oraz kolumny, nadając im ciemniejszą barwę. Dzięki zastosowaniu kontrastu czerni i bieli podkreślono neogotyckie detale dekoracyjne ołtarza oraz stall ołtarzowych. Analogiczną kolorystykę zastosowano także w odniesieniu do ławek, które – podobnie jak pozostałe drewniane elementy wyposażenia – przemalowano na ciemny kolor. Podobnym przemalowaniom poddano także dekoracyjne elementy balustrady empor bocznych oraz empor organowej. Dodatkową ingerencją we wnętrze świątyni było zamontowanie w dolnej partii murów prezbiterium ciemnej płachty, której zadaniem było najprawdopodobniej zamaskowanie odpadającego tynku. Umieszczono ją na wysokości połowy okien triady, choć brak jednoznacznych źródeł pozwalających potwierdzić, czy podobne rozwiązanie zastosowano również w nawie i zachodniej części kościoła. W prezbiterium, po prawej stronie ołtarza, ustawiono natomiast neogotyckie krzesła patronackie, które zwieńczono herbami sojuszu rodzin von Kaphengst i von Reder⁶⁰.

Na początku XX wieku w świątyni znajdował się szereg cennych naczyń liturgicznych, pochodzących jeszcze z XVIII wieku. Wśród nich wyróżniał się wspomniany już zabytkowy gotycki kielich, srebrna patena ozdobiona reliefem z motywem krzyża oraz drugi, barokowy kielich z imieniem Jezusa umieszczonym na nodusie. Istotnym elementem wyposażenia było srebrne naczynie na wodę święconą z inskrypcją „Kirchenkanne zu Kohlo ano 1710”,

⁵⁹ Ibidem., s. 151-152.

⁶⁰ W. Jung, W. Spak, op. cit., s. 111-112.
H. W. Linke, op. cit., s. 141, 284.

wykonana w warsztacie złotniczym we Frankfurcie nad Odrą oraz neogotycka chrzcielnica, wykonana z odlewanej cyny⁶¹.

Pod koniec XIX wieku, na skutek pęknięcia, największy z dzwonów został przetopiony w szczecińskiej odlewni. Wkrótce podobny los spotkał najmniejszy instrument, który został przetopiony w majątku rodziny von Kaphengst. Na kościelnej wieży pozostawiono jedynie dzwon średniej wielkości, który pełnił swoją funkcję aż do końca II wojny światowej⁶².

Fot. 1-2. Kościół i wnętrze w 1935 r.,

źródło: Linke Heinz W., Rittergutsdörfer: Kohlow, Zerbow, Schmagorei und Lieben, German, Wyd. Books on Demand, Norderstedt 2013, s. 282, 284.

Fot. 3. Naczynia liturgiczne – 1913 r.,

źródło: W. Jung, W. Spak, Die Kunstdenkmäler des Kreises Weststernberg, Berlin 1913, s. 112.

⁶¹ W. Jung, W. Spak, op. cit., s. 111-112.

⁶² D. Wiatr, op. cit., s.2.

Zarówno sama świątynia, jak i funkcjonująca przy niej gmina wyznaniowa Kohlow, przetrwały w formie ukształtowanej za czasów kapitana von Berga oraz rodziny von Kaphengst, aż do rozpoczęcia działań wojennych w 1945 roku. W wyniku wkroczenia Armii Czerwonej w pierwszych dniach lutego i grabieżczej działalności zarówno szabrowników, jak i pierwszych mieszkańców, kościół został bardzo poważnie uszkodzony⁶³. W oknach prezbiterium i nawy powybijano szyby, wewnątrz ograbiono i częściowo spalono, a organy zniszczono niemal doszczętnie. Toczące się walki, szczególnie w pobliskim Rzepinie, spowodowały poważne uszkodzenia murów, dachu, a przede wszystkim elewacji nadbudowanej w XIX wieku wieży, której pęknięcia zagrażały zawaleniem się konstrukcji. Zniszczenia w 1946 roku oszacowano na poziomie 60%, co wyraźnie wskazywało na zły stan całego obiektu w pierwszych latach po osiedleniu ludności polskiej na tych terenach⁶⁴. Mimo to, ludność – z o. Michałem Kądziołką, który 29 czerwca 1945 roku poświęcił kościół w Kowalowie na powrót w rycie katolickim- bardzo mocno zaangażowała się w renowację i odbudowę obiektu, który już kilka miesięcy później gotowy był do sprawowania w nim Eucharystii⁶⁵. Świątynia wymagała jednak jeszcze wiele inwestycji, które w kolejnych dekadach sukcesywnie podejmowali kolejni kapłani parafii Rzepin, w której strukturach Kowalów pozostawał do 1977 roku, jak również w czasie późniejszym pasterze kowalowskiej wspólnoty parafialnej⁶⁶.

Fot. 4-5. Granitowe głazy z motywem szachownicy umieszczone na elewacji kościoła

źródło: Archiwum prywatne Wojciecha Zachariasza.

⁶³ A. Toczewski, *Zdobycie przez wojska I Frontu Białoruskiego przyczółków odrzańskich w 1945 r.*, Zielona Góra 1984, s. 244-245.

⁶⁴ Archiwum parafii rzymskokatolickiej pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Rzepinie, *Opis inwentarza majątku kościelnego i benedykcyjnego - stan na dzień 1 kwietnia 1946*, 1946.

⁶⁵ Kronika parafii pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Rzepinie.

⁶⁶ W. Zachariasz, *Proces kształtowania się i powstania parafii pw. Ducha Świętego w Kowalowie* [w:] *Adhibenda*, Wydawnictwo PDN, T. 10, Zielona Góra 2023, s. 129-151

Zakończenie

Powojenne dzieje świątyni, znajdującej się dziś w dynamicznie rozwijającej się wsi, stanowią równie interesujący rozdział w jej historii, jak wydarzenia przedstawione w niniejszym opracowaniu. Okres ten, naznaczony odbudową, adaptacją, ponowną sakralizacją, kolejnymi remontami i odbudową po pożarze w 1996 roku, wpisuje się w szerszy kontekst przemian społecznych, kulturowych i architektonicznych, które miały miejsce na ziemiach odzyskanych od końca II wojny światowej, aż do czasów na współczesnych. Aby należycie opowiedzieć historię świątyni, w pierwszej kolejności należało przedstawić jej losy od momentu powstania w rycie katolickim w XIII wieku, aż po jej ponowne poświęcenie w tym wyznaniu w XX wieku. Zabytkowy obiekt przechodził w tym czasie liczne przekształcenia, wynikające zarówno z czynników historycznych, jak i zmieniających się potrzeb użytkowników. Przejście w ręce protestantów w okresie reformacji, a następnie odbudowa po pożarze z 1803 roku, w istotny sposób wpłynęły na kształt architektoniczny znanego nam dziś obiektu. W efekcie tych licznych zmian i przebudów świątynia przybrała formę, która znacząco odbiega od jej pierwotnego kształtu, przy jednoczesnym zachowaniu wielu wcześniejszych elementów architektonicznych.

Na podstawie dostępnych opracowań naukowych oraz literatury przedmiotu możliwe było syntetyczne ujęcie historii i architektury kościoła, co pozwoliło na stworzenie spójnej monografii dokumentującej jego, dziś rzadko podejmowane, dzieje. Zebrane informacje nie tylko przyczyniają się do popularyzacji wiedzy na temat tego cennego obiektu, ale również stanowią fundament do dalszych badań nad jego historią oraz zachodzącymi w nim zmianami architektonicznymi. W kontekście dziedzictwa kulturowego regionu kościół w Kowalowie pozostaje istotnym elementem krajobrazu historycznego, który – mimo upływu wieków i licznych transformacji – wciąż odgrywa kluczową rolę w życiu społeczności lokalnej i zachowuje swoje znaczenie jako świadek przeszłości, wpisujący się w szersze dzieje architektury sakralnej na ziemiach polskich.

Streszczenie

Kościół w Kowalowie jest jednym z najstarszych i najcenniejszych zabytków sakralnych na Ziemi Lubuskiej, którego początki sięgają XIII wieku. Jego budowa rozpoczęła się od wzniesienia prezbiterium, stanowiącego najstarszą część świątyni. W XIV wieku dokonano rozbudowy, obejmującej dodanie nawy oraz części zachodniej, co nadało budowli bardziej okazały charakter. Początkowo kościół służył wiernym wyznania katolickiego, jednak wraz z nadejściem reformacji w XVI wieku został przekształcony w zbór protestancki. Ta zmiana miała daleko idące konsekwencje – zniszczeniu uległo pierwotne wnętrze oraz wyposażenie świątyni, a obiekt dostosowano do nowych funkcji liturgicznych. Jednym z najbardziej przełomowych momentów w historii kościoła był wielki pożar w 1803 roku, który poważnie uszkodził budowlę. W ramach odbudowy zdecydowano się na wzniesienie nad nawą czworobocznej, ceglanej wieży, która nadała świątyni nowy, bardziej monumentalny wygląd. Przez kolejne dziesięciolecia kościół pozostawał ważnym ośrodkiem religijnym i społecznym, pełniąc swoją funkcję aż do wydarzeń II wojny światowej. W czasie działań wojennych świątynia doznała poważnych zniszczeń, a po wkroczeniu Armii Czerwonej została splądrowana i częściowo zdewastowana. Po zakończeniu wojny, w 1945 roku, kiedy na te ziemie zaczęła napływać ludność polska, kościół został odbudowany i ponownie poświęcony w obrządku katolickim. Od tego momentu stał się ponownie miejscem kultu religijnego i duchowego życia lokalnej społeczności. Dzieje wiejskiego kościółka w Kowalowie są odzwierciedleniem burzliwej historii regionu, który na przestrzeni wieków przechodził liczne przemiany polityczne, religijne i społeczne. Świątynia ta, pomimo licznych zawirowań dziejowych, przetrwała jako ważny element dziedzictwa kulturowego i historycznego dzisiejszego województwa lubuskiego. Dzięki swojej architekturze i bogatej przeszłości stanowi cenny zabytek, przypominający o skomplikowanych losach tej części Polski.

Słowa klucz: Kowalów, kościół, architektura romańska, kościół w Kowalowie, historia regionu, zabytki Lubuskie

Abstract

The church in Kowalów is one of the oldest and most valuable sacral monuments in the Lubuskie region, dating back to the 13th century. Its construction began with the erection of the presbytery, which is the oldest part of the church. In the 14th century, the nave and the western part were added, giving the building a more impressive character. Initially, the church served the Catholic faith, but with the advent of the Reformation in the 16th century, it was transformed into a Protestant church. This change had far-reaching consequences - the original interior and furnishings were destroyed and the building was adapted to the new liturgical functions. One of the most pivotal moments in the history of the church was the great fire of 1803, which severely damaged the building. As part of the reconstruction, it was decided to erect a quadrilateral brick tower over the nave, which gave the church a new, more monumental appearance. Over the following decades, the church remained an important religious and social centre, performing its function until the events of the Second World War. The church suffered severe damage during the war effort and was looted and partially devastated after the Red Army entered. After the end of the war, in 1945, when the Polish population began to arrive in the area, the church was rebuilt and rededicated in the Catholic rite. From then on, it once again became a place of religious worship and spiritual life for the local community. The history of the village church in Kowalów reflects the turbulent history of the region, which has undergone numerous political, religious and social transformations over the centuries. Despite numerous historical turbulences, the church has survived as an important part of the cultural and historical heritage of today's Lubuskie Voivodeship. Thanks to its architecture and rich past, it is a valuable monument that reminds us of the complicated history of this part of Poland.

Keywords: Kowalów, church, Romanesque architecture, church in Kowalów, history of the region, monuments in Lubuskie.

BIBLIOGRAFA

Archiwum Lubuskiego Konserwatora Zabytków w Zielonej Górze - delegatura w Gorzowie Wielkopolskim

- Golasz H., Kozaczewski T., Walczewski R., *Kościół parafialny w Kowalowie [wyniki badań]. Rysunki*, Instytut Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 1975.

- Grecki H., *Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa – cmentarz przykościelny w Kowalowie*, 1989a.

- Grecki H., *Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa – cmentarz komunalny w Kowalowie*, 1989b.

- Kalita Skwirzyńska K., *Kościół parafialny p.w. św. Piotra i Pawła w Kowalowie. Program prac konserwatorskich opracowany na zlecenie Urzędu Miasta i Gminy w Rzepinie*, Szczecin, 1997.

- Lopuch W., Selecki G., *Katalog kościołów województwa lubuskiego - kościół w Kowalowi*, Szczecin, 1988.

- Lopuch W., Selecki G., *Katalog kościołów województwa lubuskiego*, Szczecin, 1988.

- Lopuch W., Selecki G., *Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa - kościół parafialny pw. Św. Piotra i Pawła w Kowalowie*, Szczecin, 1988.

- Wierzbicki Cz., *Inwentaryzacja budowlana kościoła parafialnego p.w. św. Piotra i Pawła w Kowalowie woj. gorzowskie*, 1983.

- Wierzbicki Cz., *Inwentaryzacja budowlana kościoła parafialnego p.w. św. Piotra i Pawła w Kowalowie woj. gorzowskie- dokumentacja fotograficzna*, 1983.

- Wierzbicki Cz., *Kosztorys szacunkowy na remont kościoła parafialnego w Kowalowie woj. gorzowskie*, Kowalów, 1984.

- Wierzbicki Cz., *Projekt odbudowy kościoła po pożarze*, Kowalów, 1997.

Archiwum parafii rzymskokatolickiej pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Rzepinie.

Archiwum parafii rzymskokatolickiej pw. św. Apostołów Piotra i Pawła w Kowalowie.

Archiwum prywatne Wojciecha Zachariasza.

Literatura

- Broniewski T., *Historia architektury dla wszystkich*, Wyd. Ossolineum, Wrocław 1990.
- Głosińska E., *Rozwój obszarów wiejskich: Kowalów wczoraj, dziś, jutro*, Poznań 2012, s. 19.
- Jung W., Spak W., *Die Kunstdenkmaler des Kreises Weststernberg*, Berlin 1913.
- Linke H.W., *Rittergutsdörfer: Kohlow, Zerbow, Schmagorei und Lieben*, Norderstedt 2013.
- Toczewski A., *Zdobycie przez wojska I Frontu Białoruskiego przyczółków odrzańskich w 1945 r.*, Zielona Góra 1984, s. 244-245.
- Wiatr D., *Kościół i gmina wyznaniowa w Kohlow=Kowalów - opracowanie*, Kowalów 1998.
- Zysnarski J., *Słownik gorzowski*, Biblioteka Nadwarciańskiego Rocznika Historyczno-Archiwalnego 9, Gorzów Wlkp. 1999.

Artykuły

- Bielinis-Kopeć B., *Charakterystyka zabytków architektury województwa lubuskiego*, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Zielonej Górze ([Charakterystyka zabytków architektury województwa lubuskiego - Lubuski Wojewódzki Konserwator Zabytków](#)) [dostęp: 25.02.2025].
- Miller Z., *Zagadka motywu szachownicy w średniowiecznych kościołach granitowych*, *Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny nr 13*, 2006, s. 55-91.;
- Socha K., *Zapomniane dziedzictwo...biskupstwo lubuskie w Górzycy w świetle badań archeologicznych* [w:] *Colloquia Lubuska 2012*, s. 50-60.
- Zachariasz W., *Memoria numquam moritur. O cmentarzach, kryptach kościelnych i kaplicy cmentarnej we wsi Kowalów w województwie lubuskim* [w:] *Adhibenda*, Wydawnictwo „PDN”, t. 11, Zielona Góra 2024, s. 197-220.
- Zachariasz W., *Proces kształtowania się i powstania parafii pw. Ducha Świętego w Kowalowie* [w:] *Adhibenda*, Wydawnictwo PDN, T. 10, Zielona Góra 2023, s. 129-151

Kroniki

- Kronika parafii pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Rzepinie.

Strony internetowe

-<http://parafiarzepin.pl/file-parafii/kosciol-podwyzszenia-krzyza-swietego-w-lubiechni-malej.html> [dostęp: 25.02.2025].

-Kościół filialny pw. św.św. Piotra i Pawła - Zabytek.pl [dostęp.25.02.2025].